

1989

$\beta \ddot{y} \alpha \pm \tilde{A} \overset{\circ}{A} \frac{1}{2} \ddot{A} \pm 3 \frac{1}{4} \pm \ddot{A}^{10} \neg \quad ' 1^0 \pm 1 \hat{1} \frac{1}{4} \pm \ddot{A} \pm$
 $\beta \ddot{y}^0 \overset{\circ}{A} \pm \ddot{A} \zeta \overset{\circ}{A} \frac{1}{4} - \frac{1}{2} \overset{\circ}{E} \frac{1}{2} \quad 0 \pm 1 \quad . \quad ' 1^0 \pm \tilde{A} \ddot{A}^{10} \textcircled{R}$
 $\beta \ddot{y} \grave{A} \overset{\circ}{A} \zeta \tilde{A} \ddot{A} \pm \tilde{A}^- \pm \ddot{A} \zeta \overset{\circ}{A} \hat{A}$

Manitakis, Antonis

$\beta \ddot{y} \cdot \overset{\circ}{\mu} \overset{\circ}{\mu} \tilde{A} \mu^1 \hat{A} \quad ' \frac{1}{2} \ddot{A} . \quad \bullet . \quad \varepsilon \neg^{00} \zeta \overset{\circ}{A} \gg \pm$

<http://hdl.handle.net/11728/10923>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

“ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ”

**ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ**

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ**

Α Ν Α Τ Υ Π Ο

ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΚΑΙ Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΣ

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Η παρούσα μελέτη αποτέλεσε, κατά τα ουσιώδη της μέρη, ανακοίνωση που έγινε τον Απρίλιο του 1988 στην Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, στην αίθουσα διαλέξεων του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών. Πρόεδρος της Επιστημονικής αυτής Εταιρείας είναι ο τιμώμενος με τον παρόντα Τόμο Καθηγητής και τ. Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας κ. Γ. Παπαχατζής, του οποίου η συμβολή, υπό την διπλή του ιδιότητα, στην διαμόρφωση του Διοικητικού Δικαίου στην Χώρα μας υπήρξε σημαντική.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η μεσαιωνική κατάσταση που επικρατεί στις ελληνικές φυλακές, σε ορισμένες τουλάχιστον από αυτές —με χειρότερες τις φυλακές της Κέρκυρας— είναι αρκετά γνωστή και έχει επανειλημμένα καταγγελθεί από επίσημα και ανεπίσημα χείλη, ώστε μια νέα φωνή διαμαρτυρίας να μη προσφέρει τίποτε το ουσιώδες στον τιτάνειο αγώνα ατόμων και ομάδων για τη βελτίωση των συνθηκών κράτησης των πάσης φύσεως κρατουμένων.

Οι ανεπάρκειες του σωφρονιστικού μας συστήματος έχουν και αυτές κατά καιρούς επισημανθεί, έχει μάλιστα συνταχθεί και νέο σχέδιο Σωφρονιστικού Κώδικα που δόθηκε στη δημοσιότητα και

βρίσκεται ήδη υπό ψήφιση στη Βουλή, ώστε να περιττεύει κάθε νέα διαπίστωση της ανάγκης αναμόρφωσής του¹.

Σκοπός της σύντομης αυτής μελέτης δεν είναι, βέβαια, η περιγραφή της θλιβερής κατάστασης που επικρατεί στις ελληνικές φυλακές, ούτε η κριτική ανάλυση των ρυθμίσεων που εισάγει ο νέος σωφρονιστικός κώδικας, και πολύ λιγότερο η κριτική παρουσίαση της σωφρονιστικής πολιτικής που υponοεί ή καθιερώνει.

Κάθε απόπειρα να διαφωτισθεί η συζήτηση για τους σκοπούς και τη δικαιολογία της ποινής και της φυλάκισης² με κριτήριο τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, δεν είναι απλώς καταδικασμένη να περιπέσει σε κενολογία, κινδυνεύει ακόμη να περιστραφεί γύρω από κοινούς τόπους, χωρίς ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον. Διότι, ένα θέμα εξαιρετικά ρευστό και αμφιλεγόμενο, όπως είναι οι στόχοι και τα μέσα της εγκληματολογικής πολιτικής, θέμα κατ' εξοχήν της αρμοδιότητας του νομοθέτη, της πολιτικής εξουσίας και της

1. Το ζήτημα αυτό απασχολεί χρόνια τώρα τους εγκληματολόγους και την πολιτική εξουσία η οποία είχε ετοιμάσει διάφορα σχέδια σωφρονιστικών κωδίκων. Για τις μεταρρυθμιστικές αυτές προσπάθειες βλέπε *Στ. Αλεξιάδη*, Προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος, «Ποινικά», 16, Σάκκουλα, 1983. Πρόσφατα το νέο σχέδιο του Σωφρονιστικού Κώδικα προκάλεσε νέα συζήτηση και ζωρή αντιδικία, βλέπε σχετικά *Στ. Αναγνωστάκη*, Παρατηρήσεις στο προσχέδιο του νέου σωφρονιστικού κώδικα, Αρμ. 1987, 729-732 και το συλλογικό έργο, Ο νέος Σωφρονιστικός Κώδικας, «Ποινικά» 27, Σάκκουλα, 1988.

2. Η συζήτηση γύρω από το θεμελιώδες αυτό ερώτημα δεν είναι απλώς παλιά, φαίνεται πως γίνεται σήμερα, μάταιη, κάνοντας επίκαιρη τη ρήση του Νίτσε: «είναι σήμερα αδύνατο να πει κανείς με ακρίβεια γιατί επιβάλλεται ποινή». Η φράση αυτή αναφέρεται στο βιβλίο της γαλλίδας ποινικολόγου *M. Delmas-Marty*, *Le flou du droit*, P.U.F. Paris, 1986 που σκιαγραφεί με τρόπο παραστατικό τη σημερινή κρίση και αμφισβήτηση των πιο βασικών εννοιών του ποινικού δικαίου. Βλ. ακόμη το συλλογικό έργο, «-Pour une raison pénale» υπό την διεύθυνση του *F. Ringelheim*, *Revue de l'Université du Bruxelles*, 1984, numéro spécial, «Punir mon beau souci». Από την πιο πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, *Ηλ. Δασκαλάκη*, Ο θεσμός της φυλάκισης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 1988 (68Α), όπου και συνοπτική κριτική παρουσίαση των θεωριών.

επιστήμης θα κινδύνευε³ να μετατραπεί σε ζήτημα συνταγματικής πολιτικής και να εγκλωβιστεί στα στενά τυπικά περιθώρια της συνταγματικής ερμηνείας.

Το Σύνταγμα δεν ορίζει —και ευτυχώς— ούτε τι είναι ποινή ούτε ποιος είναι ο σκοπός της. Αφήνει έτσι ελεύθερο το νομοθέτη να υιοθετεί, ανάλογα με τις συνθήκες και τις αντιλήψεις που επικρατούν κάθε φορά, την εγκληματολογική και σωφρονιστική πολιτική, που κρίνει πρόσφορη και αναγκαία, δεσμεύοντάς τον μόνον με μερικές θεμελιώδεις αρχές, όπως η αρχή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου⁴, ή η διαδικαστική αρχή της μη επιβολής ποινής χωρίς

3. Γύρω από τους σκοπούς και τα μέσα της εγκληματολογικής πολιτικής και τις σύγχρονες εξελίξεις στον τομέα αυτό *Chr. Lazerges*, *La politique criminelle*, P.U.F., *Que sais-je?* 1987, ιδίως 17-19, 50-54 και 83-93. Σχετικά με τις εξελίξεις της εγκληματολογίας στον αγγλοσαξωνικό χώρο, αντί πολλών, την συνοπτική κριτική παρουσίαση, του *A. Hunt*, *The Politics of Law and Justice, Politics and Power*, 4, 1981. Ακόμη τις μελέτες του *Ηλ. Δασκαλάκη* στην *ἐπ. Κοιν. Γρ.*, 1988, σ. 32-55.

4. Τα ακραία αυτά όρια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου συμπυκνώνονται τελικά στην αξίωση του μη υποβιβασμού του σε αντικείμενο και της μη μεταχείρισής του σαν μέσο για την επίτευξη οποιουδήποτε ποινικού ή σωφρονιστικού σκοπού. Ο άνθρωπος είναι ο ίδιος αυταξία. Για την αρνητική αυτή υποχρέωση του κράτους βλέπε *Αντ. Μανιτάκη*, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Σ., 1981, σ. 121-127. Ειδικά για την σημασία της θεμελιώδους αυτής αρχής στο ποινικό δίκαιο, τη μονογραφία του *Κ. Κωνσταντινίδη*, *Ποινικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, Σάκκουλα, 1987. Παρά τον ειδικό χαρακτήρα της εργασίας, οι έννομες συνέπειες από την εφαρμογή της αρχής του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου δεν φαίνεται να έγιναν λιγότερο δυσδιάκριτες. Συγκεκριμένη έννομη συνέπεια από την εφαρμογή της αρχής αυτής συνάγει, ωστόσο, ο *Στ. Αλεξιάδης*, αντιπαραθέτοντάς την προς το περιεχόμενο του άρθρου 10 παρ. 3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα που δεν κύρωσε ακόμη η Ελλάδα και το οποίο ορίζει ότι σκοπός «της σωφρονιστικής μεταχείρισης των κρατουμένων είναι η αναμόρφωσή τους και η κοινωνική αποκατάστασή τους». Η διάταξη αυτή συγκρούεται πράγματι με το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο όμως υπερισχύει τυπικά, δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 Σ., του Διεθνούς συμφώνου παραμερίζοντας κατά την εφαρμογή του τη μη σύμφωνη με το Σύνταγμα διάταξη του άρθρου 10 παρ. 3 του Δ.Σ. (: Η μεταχείριση των κρατουμέ-

νόμο και προηγούμενη δικαστική κρίση και ακρόαση, οι οποίες, όμως, είτε αναφέρονται στον τρόπο επιβολής και εκτέλεσης των ποινών και όχι στον σκοπό της, είτε θέτουν ορισμένα ακραία, αρνητικά, όρια στην κρατική δράση, τα οποία ο νομοθέτης δεν δύναται να υπερβεί χωρίς να κλονίσει το οικοδόμημα της έννομης τάξης. Η αρχή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου ενεργεί, πάντως, κυρίως ως ρήτρα, αποτρεπτική παρά προτρεπτική, υποδεικνύοντας στην πολιτεία τι πρέπει να αποφεύγει και όχι τι πρέπει να κάνει. Γι' αυτό και η λειτουργία της είναι τελικά διαδικαστικού χαρακτήρα⁵.

Η παρούσα μελέτη ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι συνθήκες διαβίωσης στις φυλακές είναι απαράδεκτες, ότι η βία στο εσωτερικό των φυλακών αποτελεί καθημερινή πρακτική και ότι ο εξανθρωπισμός τους είναι και εφικτός και αναγκαίος, και ότι, τέλος, η σταδιακή αποδυνάμωση του θεσμού της φυλάκισης με την καθιέρωση εναλλακτικών μορφών τιμωρίας ή ακόμη και με διεύρυνση του πεδίου αποποινικοποίησης αποτελεί ευπρόσδεκτη εγκληματολογική επιλογή, σκοπεύει: α) να συμβάλει στην αποσαφήνιση της υποκειμενικής νομικής κατάστασης των φυλακισμένων και στην περιγραφή των δικαιωμάτων που τους ανήκουν, β) να καθορίσει την έννομη σχέση που εγκαθιδρύεται μεταξύ των αρχών των φυλακών και των

νων και ο σεβασμός της ανθώπινης αξιοπρέπειας, Δελτ. Εγκλ. Ενημ. 1986, τευχ. 5-6). Απορία ωστόσο προκαλεί η διαπίστωση του συγγραφέα, ότι ο σκοπός της αναμόρφωσης και της κοινωνικής επανένταξης «δεν έχει νόημα όταν ο κρατούμενος ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη, όταν είναι μορφωμένος ή επιχειρηματίας» ενώ αντίθετα «ταιριάζει απόλυτα στο λαϊκό στερεότυπο του εγκληματία: άτομο φτωχό άνεργο που ζει σε φτωχογειτονιά κ.ο.κ.». Έτσι όμως αναιρείται η σημασία της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1Σ. αφού ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου θα σταματούσε εκεί που αρχίζουν οι ταξικές διακρίσεις. (!)

5. Σε ανάλογο συμπέρασμα καταλήγει και ο *Κ. Κωνσταντινίδης*, τονίζοντας ότι η αξίωση του άρθρου 2 παρ. 1 επιβάλλει την τήρηση της αναλογίας μεταξύ απειλής και επιβολής ποινής (ο.π. σ. 81) και οι *Λ. Μαργαρίτης* - *Ν. Παρασκευόπουλος*, Θεωρία της ποινής, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 235-236.

φυλακισμένων και της γενικής έννομης προστασίας που δικαιούνται, αλλά δεν απολαμβάνουν οι κρατούμενοι στις φυλακές⁶.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, ενώ η νομική θέση των φυλακισμένων φαίνεται εκ πρώτης όψεως απλή: έχουν τα δικαιώματα που έχει κάθε πολίτης ή άτομο, εκτός από την προσωπική ελευθερία που στερήθηκαν νόμιμα για καθορισμένο διάστημα, η συνταγματική υποκειμενική τους κατάσταση παραμένει αβέβαιη και ασαφής.

Ο φυλακισμένος μένει στο χώρο της φυλακής, απροστάτευτος, χωρίς δυνατότητα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων του, όταν αυτά καταπατούνται από τους φύλακες και τη διεύθυνση των φυλακών. Η φυλάκιση αντιμετωπίζεται συχνά, ως πραγματική και όχι ως νομική κατάσταση ενώ ο φυλακισμένος βρίσκεται στο έλεος των φυλάκων του, χωρίς δυνατότητα ελέγχου και

6. Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί μια μικρή παρέκβαση από τα καθιερωμένα. Ο καθηγητής κ. Στ. Αλεξιάδης, στην κριτική εισήγησή του για το νέο Σωφρονιστικό Κώδικα αφού εγκυβάζει την Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων διότι αγνόησε σε συνέδριο που διοργάνωσε τα δικαιώματα των φυλακισμένων, ασχολείται στη συνέχεια με εργασία μου που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Πολίτης» το 1987 με τίτλο «τα συνταγματικά δικαιώματα των φυλακισμένων» παραθέτοντας με τρόπο αποσπασματικό φράσεις, από ένα σημείο βασικά της εργασίας, που κατά τη γνώμη του επικριτή δείχνουν τη νοοτροπία που επικρατεί στο χώρο του Συνταγματικού Δικαίου, ο οποίος αγνοεί τις συνταγματικές ελευθερίες των κρατουμένων. Δεν προτίθεται να αντικρούσω τα όσα αβασάνιστα και απλοϊκά υποστηρίζει ο κ. Αλεξιάδης, ούτε να υπερασπιστώ απέναντι στους εγκληματολόγους τον κλάδο στον οποίο ανήκω. Αν είχε διαβάσει το κείμενό μου από την αρχή μέχρι το τέλος, και ενημερωνόταν λίγο γύρω από την πλούσια θεωρητική συζήτηση σχετικά με τους «περιορισμούς» των συνταγματικών δικαιωμάτων, τα είδη και την έκτασή τους, δεν θα έμπαινε στον κόπο να μας υπενθυμίσει τι «γράφει» ή τι δεν γράφει το Σύνταγμα ούτε θα απορούσε για ορισμένες έννοιες αρκετά οικείες στη νομολογία (ακόμη και εκείνη του Ευρ.ΔΔΑ) και θεωρία. Θέλω να πιστεύω ωστόσο ότι οι «παρανοήσεις» και «παραποιήσεις» οφείλονται σε δική μου ατελή διατύπωση και όχι σε δική του αδυναμία ανάγνωσης και κατανόησης του κειμένου μου. Εν πάση περιπτώσει ελπίζω η παρούσα μελέτη, που ουσιαστικά επαναλαμβάνει με τρόπο πιο συστηματικό και νομικά πιο τεκμηριωμένο θέσεις της παρέμβασης εκείνης, να μην αφήνει περιθώρια για νέες παρεξηγήσεις.

περιορισμού της αυθαίρετης εξουσίας τους. Η φυλακή λειτουργεί στη συνείδηση των περισσοτέρων, αλλά ενίοτε και των αρχών, σαν χώρος κείμενος εκτός του δικαίου, όπου η βία, όταν δεν θεωρείται αναπόφευκτη γίνεται πάντως ανεκτή.

Τα δύο αυτά σημεία (αποσαφήνιση, ενόψει του Συντάγματος, της νομικής κατάστασης των φυλακισμένων και αποτελεσματικότερη δικαστική προστασία τους), χρειάζονται αναλυτικότερη και συστηματικότερη προσέγγιση⁷.

2. Οι έννομες συνέπειες της φυλάκισης: η στέρηση της φυσικής ελευθερίας

Το πρώτο ζήτημα που ανακύπτει είναι ο προσδιορισμός των συνεπειών της φυλάκισης (με την ευρεία του όρου έννοια στην οποία περιλαμβάνεται και η κάθειρξη), ως ποινή που επιβάλλεται από δικαστήριο, στη γενική νομική κατάσταση του φυλακισμένου.

Όσο και αν φαίνεται αυτονόητο, θα πρέπει να τονιστεί με έμφαση, ότι η φυλάκιση, ο αναγκαστικός εγκλεισμός του καταδικασμένου σε ένα περικλειστο και αυστηρά επιτηρούμενο χώρο ομαδικής διαβίωσης, όπως είναι σήμερα οι φυλακές, συνεπάγεται νομικά τη στέρηση *μιας μόνον συνταγματικής ελευθερίας*, αυτής που η συνταγματική θεωρία και ιστορία ονομάζει *φυσική ελευθερία*. Πρόκειται βέβαια για την *πρωταρχικότερη* και θεμελιωδέστερη ελευθερία

7. Η σχετική βιβλιογραφία στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα πενιχρή. Εκτός από τα γενικά έργα που αναφέρονται ειδικά στα δικαιώματα των κρατουμένων, όπως των Δ. *Μαργαρίτη - Ν. Παρασκευόπουλου*, Θεωρία της ποινής, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 312 και Η. *Δασκαλάκη*, Η μεταχείριση του εγκληματία Ι. 1981, βλ. *Στ. Αναγνωστάκη*, Τα δικαιώματα των κρατουμένων και η προστασία τους, ΝοΒ 1984, 1481 *Στ. Αλεξιάδη*, Οι άδειες των κρατουμένων που εκτίουν μακροχρόνιες ποινές, Αρμ. 1984. 1-9 και *Αντ. Μανιτάκη*, Τα συνταγματικά δικαιώματα των φυλακισμένων, Ο Πολίτης, 1987, τ. 17, σ. 54.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να γίνει μια διάκριση μεταξύ των συνταγματικών δικαιωμάτων που έχουν οι κρατούμενοι ως άτομα και πολίτες, και των ειδικών δικαιωμάτων που έχουν με βάση τον σφραγιστικό κώδικα ως κρατούμενοι. Στην μελέτη αυτή ασχολούμαι με την πρώτη μόνον κατηγορία δικαιωμάτων.

του ατόμου, αυτήν που πρωταρχικά διεκδίκησε, για λογαριασμό του λαού και ιδίως των κολλήγων, η ανερχόμενη κοινωνικά αστική τάξη, διότι αποτελεί προϋπόθεση κάθε άλλης ελευθερίας⁸. Αφορά την ελεύθερη από κάθε είδους εξαρτήσεις και καταναγκασμούς —προσωπικού ή διοικητικού χαρακτήρα— φυσική ύπαρξη του ανθρώπου, και συνδέεται με τη δυνατότητα κάθε προσώπου να ορίζει πρώτα το σώμα του και τα στοιχεία της προσωπικότητας: να κινείται και να διαμένει ελεύθερα εντός ή εκτός της χώρας. Η φυλάκιση, ως ποινή, αποσκοπεί στη στέρηση ή αφαίρεση μιας μόνον έκφρασης της προσωπικής ελευθερίας, αυτής που έχει σχέση με την ελευθερία κίνησης και διαμονής. Η ελευθερία αυτή είναι κατοχυρωμένη στο άρθρο 5 παρ. 3 Συντ. που ορίζει ότι «η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνον όταν και όπως ορίζει ο νόμος». Προέκταση της προσωπικής ελευθερίας αποτελεί η προσωπική ασφάλεια του προσώπου, η γνωστή στο αγγλοσαξωνικό δίκαιο ως διαδικασία του *habeas corpus*⁹, η οποία βρίσκεται κατοχυρωμένη στο ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 6. Ο φυλακισμένος δεν στερείται πάντως τυπικά και τις εγγυήσεις που προβλέπει το άρθρο αυτό, όσον αφορά κάθε νέα σύλληψη του και προσαγωγή του στον ανακριτή.

Όπως έδειξαν οι εργασίες του Foucault, άμεσο αντικείμενο της κρατικής εξουσίας από τον XVIII αιώνα γίνεται η εξουσίαση του ανθρώπινου σώματος όχι μαζικά αλλά ατομικά. Η υλικότητα της εξουσίας εκδηλώνεται την εποχή εκείνη με τη «νόμιμη», τη ρυθμισμένη δυνατότητα που αποκτά η ίδια να εξουσιάζει άμεσα, μέσα από το θεσμό της φυλακής, το ανθρώπινο σώμα¹⁰. Ο εγκλεισμός στις φυ-

8. Βλ. *N.N. Σαρίπολου*, Σύστημα του Συνταγματικού δικαίου της Ελλάδος, τ. Γ', 1923, σ. 47, *Σβώλου-Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ. Α', σ. 284, *Αρ. Μάνεση*, Συνταγματικά δικαιώματα, Θεσσαλονίκη, 1982, σ. 127.

9. Βλ. σχετικά *Fr C S Wade and A. W. Bradley*, Constitutional and Administrative Law, Longman, London 10th ed, 1985, σ. 491 επ. και *S. A. Smith*, Constitutional and Administrative Law, Pelican Book, 1985, 461 και 471 επ.

10. Βλέπε *M. Foucault*, *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976, ιδίως σ. 177-198, *G. Deleuze*, *Foucault*, Minuit, Paris, 1986, σ. 98-99. Ακόμη

λακές νομικά μεν συνεπάγεται στέρηση της προσωπικής ελευθερίας του φυλακισμένου, στην πράξη όμως οι φυλακές εγκαθιδρύουν μια νέα σχέση εξουσίας πάνω στο ανθρώπινο σώμα. Η φυλακή σαν πανοπτικό σχήμα άσκησης εξουσίας «δεν είναι παρά το αφηρημένο διάγραμμα και το σύγχρονο σύμβολο του τρόπου διακυβέρνησης που δημιούργησε η αστική βιομηχανική εποχή»¹¹. Με τη φυλακή δημιουργείται μια ορατή, μια «υλική» διάσταση της «παρανομίας», ένας χώρος απομόνωσης και στιγματισμού των «παρανόμων», και ένα αναμφισβήτητο κριτήριο διάκρισης του «κανονικού» από το μη «κανονικό», κυρίως μια μορφή εξουσίας πανοπτική με κύρια λειτουργία την πειθάρχιση των υποκειμένων, την επιβολή πειθαρχημένων συμπεριφορών¹².

Αν εξαιρέσει κανείς τη φυσική ελευθερία, την ελευθερία δηλαδή κίνησης και διαμονής εισόδου και εξόδου από τη χώρα, καμμία άλλη ελευθερία δεν αφαιρείται νομικά από τον φυλακισμένο. Εξακολουθεί επομένως να είναι τυπικά φορέας όλων των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζει το Σύνταγμα σε κάθε πρόσωπο, Έλληνα ή αλλοδαπό¹³.

Ποινή στερητική της προσωπικής ελευθερίας, δεν σημαίνει στέρηση άρα της ελευθερίας γενικά του προσώπου, ούτε αφαίρεση της γενικής ικανότητας του δικαίου, της ικανότητάς του να είναι διάδικος, και γενικά να είναι υποκείμενο δικαίου, φορέας αστικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας δεν εξομοιώνεται με πολιτικό θάνατο του καταδικασμέ-

πάνω στο ίδιο θέμα *P. Lascoumes*, *Le groudement de la bataille*, και *Guy Casadamont*, *Savoir criminologique et pouvoir pénal: par-delà du bien et du mal*, στο "Actes" αφιερωμένο στον Φουκώ με τίτλο "Foucault hors les murs" no 54 (1986) σ. 80-89, *J. Donzelot*, *Les mésaventures de la théorie*, στο "Le Débat", no 41 (1986), σ. 52-62, ακόμη *N. Weinstock*, "Observations critiques sur les origines et la logigue du système penitentiaire", "Pro justitia", *Revue politique de Droit*, Bruxelles, 1973.

11. *P. Lascoumes*, ο.π. σ. 88.

12. Βλ. *G. Deleuze*, ο.π. σ. 78-84, 98-99, και συνέντευξη Foucault στο "Pro Justitia", Bruxelles, 1973, no 3 και 4.

13. Βλέπε *Αντ. Μανιτάκη*, Τα συνταγματικά δικαιώματα των φυλακισμένων, Ο Πολίτης, 1987.

νου ούτε με στέρηση της τυπικής δυνατότητας να υπερασπίζεται, να διεκδικεί δικαστικά, τα δικαιώματα ή τις ελευθερίες που ανήκουν σε κάθε άτομο και πολίτη και προστατεύονται από το Σύνταγμα. Ο φυλακισμένος δεν παύει ούτε στιγμή να είναι πρόσωπο, φορέας ανθρωπίνης αξίας και προσωπικής αξιοπρέπειας, προσωπικότητα με ηθική και κοινωνική διάσταση, την οποία δικαιούται να αναπτύσσει ελεύθερα και να αξιώνει «συμμετοχή στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας», εφόσον η άσκηση του δικαιώματος αυτού δεν ακυρώνει, δεν αναιρεί τυπικά ή ουσιαστικά την στερητική της φυσικής του ελευθερίας ποινή. Δικαιούται άρα να απολαμβάνει των εννόμων αγαθών που προστατεύουν τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος: αξίωση σεβασμού από τα όργανα της Πολιτείας της αξίας του ως πρόσωπου, φορέα ελεύθερης βούλησης και αφηρημένης δυνατότητας αυτοκαθορισμού καθώς και αξίωση ανάπτυξης και καλλιέργειας της προσωπικότητάς του, αλλά και προστασίας, της τιμής, της ζωής, της σωματικής του ακεραιότητας: της υγείας του, της προσωπικής και κοινωνικής του αξιοπρέπειας. Όσοι βρίσκονται στις φυλακές δεν είναι άτομα εκτός νόμου, ούτε στερήθηκαν την προστασία του Δικαίου. Οι παραβάτες του νόμου, όσα η όποια αδικήματα και αν διέπραξαν, δεν παύουν να είναι πρόσωπα, υποκείμενα δικαίου που πρέπει να αντιμετωπίζονται ως φορείς ελεύθερης βούλησης και υπεύθυνα όντα και όχι ως αντικείμενα θεραπευτικής ή κοινωνικής αγωγής, ή ως απόκληροι της κοινωνίας. Σ' ένα κράτος δικαίου ο φυλακισμένος και γενικά ο κρατούμενος, δικαιούται να αντιμετωπίζεται ως πρόσωπο υπεύθυνο, φορέας ανθρωπίνης αξίας και κοινωνικής αξιοπρέπειας και όχι ως αντικείμενο ειδικής παρακολούθησης και επιτήρησης ή ψυχιατρικής παρατήρησης. Το κράτος επιβάλλοντας ποινή στερητική της προσωπικής ελευθερίας δεν εκδικείται, ούτε θεραπεύει, αλλά τιμωρεί. Η ιδιότητά του ως φυλακισμένου δεν αναιρεί την ιδιότητα του προσώπου, του πολίτη ή του ανθρώπου και ο χώρος των φυλακών δεν συγκροτεί κοινωνική κατάσταση κείμενη εκτός νομιμότητας, ούτε βέβαια δικαιολογεί αναστολή ισχύος των συνταγματικών ελευθεριών¹⁴.

14. Είναι προφανές ότι εφόσον ο κρατούμενος διατηρεί όλα τα συνταγματικά δικαιώματα που προαναφέραμε, η διεύθυνση των φυλακών και γενικά τα κρατικά όργανα οφείλουν να λαμβάνουν όλα τα αναγκαία μέτρα

Ο φυλακισμένος δικαιούται επομένως να εκφράζει και να διατυπώνει τις σκέψεις του προφορικά, εγγράφως ή δια του τύπου, να επικοινωνεί με άλλα πρόσωπα και να δέχεται επισκέψεις, να αλληλογραφεί και να αξιώνει σεβασμό του απορρήτου της αλληλογραφίας¹⁵ του και των τηλεφωνικών ανταποκρίσεών του, να επικοινωνεί τακτικά με τους συγγενείς και τα μέλη της οικογένειάς του, να αξιώνει όπως κάθε άτομο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής του ζωής, να πληροφορείται και ενημερώνεται παρακολουθώντας τον τύπο, το ραδιόφωνο ή την τηλεόραση, να διατηρεί και εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να λατρεύει το θεό που πιστεύει, να ασκεί τα πολιτικά του δικαιώματα, εφόσον δεν τα έχει στερηθεί από την ίδια την καταδικαστική ή άλλη απόφαση, (όπως το δικαίωμα της ψήφου και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι), να απολαμβάνει τις κοινωνικές παροχές που το κράτος πρόνοιας, έχει αναγνωρίσει στον ίδιο ή στην οικογένειά του, να διαχειρίζεται την περιουσία του και να ενδιαφέρεται για την μόρφωση και την κατάρτισή του, τη δική

για την ακώλυτη άσκησή τους μέσα σε κανονικές συνθήκες έκτισης της στερητικής της προσωπικής ελευθερίας ποινής. Βλέπε για το θέμα αυτό τις κριτικές παρατηρήσεις του *Στ. Αλεξιάδη*, στο «Νέο Σωφρονιστικό Κώδικα», ειδικά για την άσκηση του δικαιώματος ψήφου την υποχρεωτική εργασία, το δικαίωμα επικοινωνίας και επισκέψεων, το πειθαρχικό παράπτωμα ανυπακοής, το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις, να διατυπώνουν τις απόψεις τους δια του τύπου κ.ά. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι πολλές από τις ρυθμίσεις του Νέου Σωφρονιστικού Κώδικα είναι αμφιβόλου συνταγματικότητας. Η αναλυτική παρουσίασή τους απαιτεί ωστόσο ειδική μελέτη που ξεπερνά τα όρια του άρθρου αυτού.

15. Ειδική μνεία χρειάζεται ωστόσο να γίνει στο δικαίωμα του απορρήτου της αλληλογραφίας και επικοινωνίας που τώρα και δεκαετίες περιφρονείται στις φυλακές και ταλαιπωρεί τη θεωρία. Είναι χωρίς αμφιβολία αντισυνταγματικό το άρθρο 46 του «Ν. Σωφρ. Κώδικα» που επιτρέπει την παραβίαση του απορρήτου των επιστολών, βλέπε σχετικά για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής ρύθμισης του σωφρονιστικού κώδικα, *Αρ. Μάνεση*, Συνταγματικά δικαιώματα, 1982, σ. 245, *Αν. Τάχου*, Το απαραβίαστο του απορρήτου των επιστολών, Θεσσαλονίκη, 1967, σ. 96 και 100 επ., *Χ. Σγουρίτσα*, Συνταγματικόν Δίκαιον, τ. Β. (1966) σ. 105, και την εύστοχη κριτική του *Στ. Αλεξιάδη*, ό.π. 115, ακόμη και *Α. Μαργαρίτη - Ν. Παρασκευόπουλου*, ό.π. σ. 290-293 και τις εκεί παραπομπές.

του ή των τέκνων του, αξιώνοντας για όλα αυτά δικαστική προστασία των δικαιωμάτων και συμφερόντων του κ.ά.

Πρέπει επομένως να υπογραμμιστεί μια θεμελιώδης αρχή που διέπει το νομικό καθεστώς όσων εκτίουν ποινή στερητική της ελευθερίας τους: η φυλάκιση και κάθε άλλο μέτρο που αποκόπτει τον κρατούμενο από τον εξωτερικό κόσμο, είναι κολαστικό —έχει δηλαδή χαρακτήρα τιμωρίας— από το γεγονός και μόνον ότι του στερεί τη φυσική του ελευθερία. Η στέρηση της φυσικής ελευθερίας εξαντλεί από μόνη της τον κολαστικό χαρακτήρα της ποινής και δεν δικαιολογεί άλλα πρόσθετα μέτρα που να επιδεινώνουν τη δυσμενή ήδη προσωπική κατάσταση του φυλακισμένου. Ο κανόνας αυτός, βρίσκεται άλλωστε ρητά διατυπωμένος στο άρθρο 58 του ψηφίσματος (73) 5 της Επιτροπής των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης που αφορά «τους ελάχιστους κανόνες για την μεταχείριση των κρατουμένων».

Για το ίδιο θέμα, η Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είχε διακηρύξει ότι ακόμη και ο φυλακισμένος για σοβαρά εγκλήματα δεν στερείται απ' αυτό και μόνο το γεγονός τις εγγυήσεις που καθιερώνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση (Προσφυγή 1270/61 *Annuaire*, 5 σ. 126, παράθεμα από το *Case-Law topics*, "Les droits de l' homme dans les prisons", *Commission Européenne des droits de l' homme*, Strasbourg, 1971).

Όλα επομένως τα δικαιώματα που περιέχονται στο Σύνταγμα, είτε αυτά εγγυώνται ένα καθεστώς αυτονομίας ή ανεξαρτησίας, είτε περιέχουν αξίωση αποχής κατά του κράτους, είτε εγγυώνται αξιώσεις παροχής ή θετικής προστασίας, είτε τέλος προστατεύουν μέσα από κανόνες ή αρχές διαδικαστικού χαρακτήρα (φυσικός δικαστής, δικαστική προστασία, αίτηση ακυρώσεως), τα δικαιώματα ή τα συμφέροντα του ατόμου, αναγνωρίζονται στους κρατούμενους και προστατεύονται από το Σύνταγμα.

Η άσκηση βέβαια όλων των δικαιωμάτων και ελευθεριών του φυλακισμένου που αναφέραμε πιο πάνω υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς που επιβάλλονται και δικαιολογούνται από το ίδιο το καθεστώς της φυλάκισης, όπως αναλυτικά θα δούμε πιο κάτω. Ποιό είναι όμως το νόμιμο κριτήριο επιβολής αυτών των περιορισμών και μέχρι πού μπορεί να φθάσει η έκτασή τους;

3. Οι συνταγματικά ανεκτοί περιορισμοί στην άσκηση ή απόλαυση των δικαιωμάτων των φυλακισμένων

Το λεπτό και κρίσιμο επομένως νομικό ζήτημα δεν είναι η τυπική αναγνώριση του φυλακισμένου ως φορέα συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά η ανεύρεση και διατύπωση των επιπτώσεων που έχει στην άσκηση ή απόλαυση των συνταγματικών δικαιωμάτων το νομικό γεγονός της στερητικής της ελευθερίας του ποινής, καθώς και η πραγματική κατάσταση του εγκλεισμού στις φυλακές. Με άλλες λέξεις, ποια είναι η σχέση της στέρησης της φυσικής του ελευθερίας με την πραγματική απόλαυση άλλων δικαιωμάτων και ελευθεριών; ποιους και πόσους περιορισμούς δικαιολογεί η φυλάκιση; Ποιο είναι το κριτήριο των περιορισμών αυτών; Διότι μπορεί, βέβαια, ο φυλακισμένος να μην έχει στερηθεί τυπικά το δικαίωμα συνάθροισης και διαδήλωσης των ιδεών και το δικαίωμα στην μόρφωση και παιδεία, πόσο όμως μπορεί να ασκήσει πραγματικά τα δικαιώματα αυτά χωρίς να διακινδυνευτεί η στερητική της ελευθερίας ποινή του; Πόσο πραγματικά μπορεί να ασκήσει στις υπάρχουσες συνθήκες των φυλακών, το δικαίωμα πληροφόρησης, επικοινωνίας ή προστασίας της ιδιωτικής και ερωτικής του ζωής; Μέχρι πού μπορούν να φθάσουν οι περιορισμοί στην απόλαυση των συνταγματικών ελευθεριών και δικαιωμάτων και ποια η δικαιολογητική τους βάση; Χρειαζόμαστε λοιπόν ένα αντικειμενικό κριτήριο για να κρίνουμε κάθε φορά τη νομιμότητα και την έκταση των περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα που δικαιολογεί η φυλάκιση¹⁶.

16. Γύρω από τα δικαιώματα των φυλακισμένων, τη θεωρητική συζήτηση για τη θεμελίωσή τους και τους περιορισμούς που δικαιολογούνται κατά το αγγλοσαξωνικό δίκαιο και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του Ανθρώπου, την εξαντλητική για το θέμα αυτό μελέτη της *Genevre Richardson*, *Time to Take Prisoners' Rights Seriously*, (κατά παράφραση του τίτλου του βιβλίου του *Dworkin*, *Taking Rights Seriously*) *Journal of Law and Society*, 1984 σ. 1-32, 5-7 όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία, καθώς επίσης και τις μελέτες των *A. M. Tettenborn*, *Prisoners' Rights*, *Public Law*, 1980, σ. 74 επ., *J. Gobert* και *N. Cohen*, *The Rights of Prisoners* (1981), *R.D.Kong*, και άλλων, *The Future of the Prison System*, 1980, το Σχόλιο *Mastering Intervention in Prisons* (1979) 88 *Yale L.J.* 1062 και

Πρόκειται για ζήτημα ιδιαίτερα λεπτό και κρίσιμο που επιβάλλει προσεκτική ανάλυση και περιγραφή. Μεταξύ των κριτηρίων που προτάθηκαν να αποτελέσουν οδηγό των περιορισμών είναι: «ο σκοπός της ποινής» και το πραγματικό γεγονός της σχέσης εξουσίασης υπό την οποία τελούν οι φυλακισμένοι.

Ο σκοπός της ποινής ή της φυλάκισης όποιος και αν είναι αυτός (κοινωνική επανένταξη και αγωγή, κοινωνική άμυνα, ανταπόδοση ή τιμωρία)¹⁷ δεν μπορεί να αποτελέσει θεμιτό συνταγματικό κριτήριο για τη δικαιολόγηση των περιορισμών¹⁸, διότι εισάγει κριτήριο υποκειμενικό, ρευστό και αμφιλεγόμενο και εξαρτά τους περιορισμούς από την αποδοχή της μιάς ή της άλλης θεωρίας.

Αλλά και η απώλεια της φυσικής ελευθερίας δεν μπορεί να προσφέρει ασφαλή βάση, διότι η αποδοχή της ενδέχεται να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι φυλακισμένος τελεί, επειδή στερείται της προσωπικής του ελευθερίας, υπό εξαιρετικό καθεστώς, που δικαιολογεί ειδικούς ή πρόσθετους περιορισμούς των δικαιωμάτων του ή ακόμη και αναστολή τους.

Αλλά ούτε και η γνωστή θεωρία της ειδικής σχέσης εξουσίασης μπορεί να προσφέρει ασφαλέστερη αφετηρία, διότι η θεωρία αυτή ανάγει αυθαίρετα μια πραγματική κατάσταση, σε έννομη σχέση, συνάγοντας στη συνέχεια απ' αυτήν πρόσθετους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών για ορισμένη κατηγορία πολιτών¹⁹. Έκτιση κάποιας ποινής σε φυλακές και ο εγκλεισμός σ' αυτές δεν συνεπάγεται νομικά, ούτε υπονοεί, ειδική σχέση εξουσία-

Virginia L. Hardwick, Punishing the Innocent, Unconstitutional Restrictions on Prison Marriage and visitation, *New York University Law Review*, 1985, σ. 275-303.

17. Βλέπε σύντομη κριτική παρουσίαση των δύο αυτών θεωριών για την ποινή, τις εξαιρετικά κατατοπιστικές παρατηρήσεις της *Genevra Richardson*, ό.π. σ. 3-8.

18. Βλέπε *G. Richardson*, ό.π. σ. 8-10 όπου και ανάλυση της σχετικής νομολογίας του ΕυρΔΔΑ.

19. Βλ. κριτική της θεωρίας αυτής από τον *Δ. Τσάτσο*, Θεμελιώδη δικαιώματα, 1988, σ. 258-260.

σης ή ιεράρχησης μεταξύ διεύθυνσης φυλακών ή φυλάκων και φυλακισμένων. Οι φυλακισμένοι είναι απλώς *χρήστες της δημόσιας υπηρεσίας των φυλακών* και η διεύθυνση των φυλακών υπάλληλοι της υπηρεσίας αυτής.

Πρόσθετοι περιορισμοί στην άσκηση ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων θα μπορούσαν να συναχθούν μόνο από την ιδιαίτερη — και όχι ειδική ούτε εξαιρετική— νομική κατάσταση του φυλακισμένου, η οποία σηματοδοτείται από τη στέρηση της φυσικής του ελευθερίας, και όχι από κάποια πραγματική κατάσταση υποταγής απέναντι στους υπαλλήλους των φυλακών. Ο εγκλεισμός στις φυλακές, αποτελεί ένα δευτερογενές γεγονός της στερητικής της ελευθερίας του ποινής, αφού η έκτισή της μπορεί κάλλιστα να ανασταλλεί, μεταταθεί, διακοπεί ή να υποκατασταθεί από άλλες μορφές εναλλακτικής τιμωρίας ή ακόμη και να πραγματοποιηθεί σε άλλους χώρους.

Η άσκηση ενός δικαιώματος θα μπορούσε πάντως να περιοριστεί όταν αυτή ακυρώνει, αναιρεί ή θίγει στην ουσία της τη στερητική της ελευθερίας ποινή, όπως συμβαίνει π.χ. με την άσκηση του δικαιώματος διαδήλωσης στους δρόμους ή την άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας. Άλλα πάλι δικαιώματα δεν είναι δυνατόν να ασκηθούν, ή να εξασφαλιστεί η απόλαυσή τους, ταυτόχρονα, απ' όλους τους φυλακισμένους. Η άσκησή τους δεν μπορεί παρά να συντελείται κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις και αντικειμενικά προσδιοριζόμενους όρους και φυσικά μέσα στις ειδικές συνθήκες διαβίωσης και οργάνωσης κάθε φυλακής. Αυτό αφορά ιδίως την άσκηση των δικαιωμάτων πληροφόρησης, επικοινωνίας ή αλληλογραφίας, που ασκούνται μέσα σε αντικειμενικά προσδιοριζόμενα όρια.

Η σύγκρουση πάντως ανάμεσα στο συνταγματικό δικαίωμα που διεκδικεί ο κρατούμενος και στους περιορισμούς που δικαιολογεί το πραγματικό και νομικό γεγονός της έκτισης ποινής στερητικής της ελευθερίας στις φυλακές, δεν μπορεί να λυθεί γενικά και αφηρημένα με βάση κάποιο θεωρητικό σχήμα, αλλά ειδικά και εξατομικευμένα, με τη συγκεκριμένη κάθε φορά στάθμιση των εννόμων αγαθών που τίθενται στην πλάστιγγα και διακινδυνεύουν²⁰. Θα σταθμιστεί από

20. Βλέπε Δ. Τσάτσο, ό.π. σ. 259 επ. και 247.

τη μια μεριά η φύση και σημασία του δικαιώματος, καθώς και οι περιορισμοί που το ίδιο επιδέχεται, και από την άλλη η έκταση και ένταση των περιορισμών που επιβάλλονται με βάση τις θεμιτές ανάγκες διοίκησης των φυλακών και ασφαλής έκτισης της ποινής²¹.

4. Η σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στο σημείο αυτό η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αλλά και της Επιτροπής είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική και αρκούντως διδακτική για τις εθνικές μας, δικαστικές και σωφρονιστικές αρχές.

Η σχετική νομολογία έχει απορρίψει κατ' αρχήν την ιδέα των *σύμφυτων ή σιωπηρών περιορισμών* στην άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων που απορρέουν από την ειδική νομική κατάσταση του φυλακισμένου. Οι περιορισμοί που προβλέπουν οι εθνικές νομοθεσίες, και οι Σωφρονιστικοί Κώδικες θα πρέπει να δικαιολογούνται όχι μόνον από την ιδιαίτερη νομική θέση του φυλακισμένου, αλλά και από τη φύση του συγκεκριμένου δικαιώματος που υφίσταται τους περιορισμούς ή από λόγους ασφαλούς εκτίμησης της ποινής, και θα πρέπει ακόμη οι περιορισμοί να ανταποκρίνονται στις «*εύλογες και κανονικές απαιτήσεις έκτισης της ποινής*», να μην είναι «*παράλογοι ή υπερβολικοί*» και θα πρέπει ακόμη, οι περιορισμοί που απορρέουν από τον εγκλεισμό στις φυλακές να μην υπερβαίνουν αυτό που είναι απολύτως αναγκαίο σε μια δημοκρατική για την πρόληψη του εγκλήματος και τη διατήρηση της τάξης κοινωνία²².

Αξίζει να αναφερθούν αναλυτικότερα δύο υποθέσεις που απασχόλησαν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και την Επιτροπή.

Στην υπόθεση Alan Stanley Hamer (Προσφυγή 7114/1975, εισήγηση Επιτροπής 13-12-79), η Επιτροπή γνωμοδότησε ότι ο φυλακισμένος διατηρεί ακέραιο το δικαίωμα να συνάπτει γάμο στις φυλακές ή και εκτός αυτών. Οι περιορισμοί που προσκύπτουν από το

21. G. Richardson, ό.π. σ. 8-9 και A.M. Tettenborn, ό.π. σ. 74-89.

22. Για τη νομολογία αυτή εκτός από το έργο του G. Richardson, βλέπε ακόμη, M. Delmas-Marty, ό.π. σ. 252-268, 312-323.

καθεστώς φυλάκισης του ενός των μελλοντικών συζύγων δεν μπορούν να αφορούν την άσκηση του δικαιώματος και δεν είναι δυνατόν να οδηγούν σε αδυναμία άσκησης του. Η άρνηση επομένως των βρετανικών αρχών να χορηγήσουν άδεια σε κρατούμενο προκειμένου να συνάψει γάμο με το αιτιολογικό: α) ότι η νομοθεσία για τις φυλακές δεν προέβλεπε ρητά τέτοια δυνατότητα παρά μόνον στην περίπτωση νομιμοποίησης εξωγάμου, και β) ότι η αδυναμία σύναψης γάμου στην περίπτωση των φυλακισμένων αποτελούσε «σιωπηρό περιορισμό» («*limitation implicite*» — «*inherent limitation*») που απέρρευε, ως συνέπεια, από τη στερητική της ελευθερίας ποινή, ήταν σαφώς αντίθετη στο άρθρο 12 της Σύμβασης, που αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα να συνάπτει γάμο και να ιδρύει οικογένεια. Το γεγονός ότι ο φυλακισμένος στη συγκεκριμένη υπόθεση θα αποφυλακιζόταν σε λίγους μήνες, οπότε είχε τότε τη δυνατότητα να συνάψει το γάμο, δεν αναιρεί την παραβίαση του άρθρου 12. Η Επιτροπή των Υπουργών μετά τη γνωμοδότηση της Επιτροπής, αποφάσισε ότι πράγματι η Μεγάλη Βρετανία είχε παραβιάσει το άρθρο 12, διότι δεν επέτρεψε σε φυλακισμένο να παντρευτεί στις φυλακές ή εκτός αυτών, και με την άρνησή της αυτή προσέβαλε στην ουσία του το δικαίωμα των κρατουμένων να συνάπτουν γάμο.

Σε μια άλλη υπόθεση, στην «*Silver and others*» (Publication of the European Court of Human Rights, series A', Council of Europe, Strasbourg, 1983) που αφορούσε την αλληλογραφία των κρατουμένων σε βρετανικές και πάλι φυλακές, το Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου νομολόγησε εκδίδοντας καταδικαστική για το εγκαλούμενο κράτος-μέλος απόφαση, ότι οι έλεγχοι και οι καθυστερήσεις στην αλληλογραφία των φυλακισμένων, έτσι όπως εφαρμόζονται στις συγκεκριμένες φυλακές, ήταν αντίθετοι στο άρθρο 8 της Σύμβασης που εγγυάται στον καθένα το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής του ζωής, καθώς και της αλληλογραφίας του. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ορισμένες βασικές αρχές παλαιότερης νομολογίας του²³ που αφορούσαν τη νομιμότητα περιορισμών στην

23. Όπως στην υπόθεση *Handyside*, 7-12-1976, serie A', No 24, σ. 22, υπόθεση *Sunday Times*, 26 Απριλίου 1979, A' No 30, σ. 29 επ. και υπόθεση *Golden*, 21-2-1975, A'. No 18.

άσκηση δικαιωμάτων: τόνισε έτσι ότι οι παρεμβάσεις των αρχών στην άσκηση ενός ατομικού δικαιώματος θα πρέπει, για να είναι σύμφωνες με τη Σύμβαση, να βασίζονται κατ' αρχήν σε νόμο ουσιαστικό που μπορεί να είναι ο σωφρονιστικός κώδικας ή οι κανονισμοί της φυλακής, όχι όμως σε οδηγίες ή εγκυκλίους που δεν έχουν δημοσιευτεί δεόντως και δεν είναι γνωστοί στους ενδιαφερόμενους. Θα πρέπει ακόμη, και αυτό αφορά ιδίως τους περιορισμούς στην αλληλογραφία των κρατουμένων, οι εν λόγω περιορισμοί να ανταποκρίνονται σε μια «επιτακτική κοινωνική ανάγκη» και να είναι «ανάλογοι με το σκοπό που επιδιώκουν».

Εξειδικεύοντας τις αρχές αυτές στις συνθήκες των φυλακών, οι δικαστές του Στρασβούργου επισήμαναν ότι οι παρεμβάσεις της διεύθυνσης των φυλακών στην αλληλογραφία των κρατουμένων δικαιολογούνται μόνον όταν ανταποκρίνονται στις «κανονικές και εύλογες απαιτήσεις της φυλάκισης». Με βάση το σκεπτικό αυτό, το Δικαστήριο έκρινε ότι όλοι οι περιορισμοί που επέτρεπαν την αλληλογραφία μόνον στους συγγενείς και τους γονείς, που περιόριζαν την αλληλογραφία με δικηγόρους και νομικά γραφεία, που απαγόρευαν τη διατύπωση στα γράμματα παραπόνων ή αιτιάσεων κατά αρχών ή την πρόκληση κάποιας κινητοποίησης υπέρ των κρατουμένων, ήταν αντίθετοι στο άρθρο 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης που επιβάλλει το σεβασμό της αλληλογραφίας του καθενός.

Δεν χρειάζεται, νομίζω, να τονίσω πόσο διδακτική είναι η νομολογία του Δικαστηρίου και της Επιτροπής για τα σωφρονιστικά μας ήθη, αλλά και πόσο χρήσιμο θα ήταν αν οι σωφρονιστικές αρχές και το υπουργείο Δικαιοσύνης λάμβαναν υπόψη τους τις συστάσεις της νομολογίας και συμμορφώνονταν με τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία, ως γνωστόν, ισχύει ως εσωτερικό δίκαιο, και μάλιστα υπερισχύει κάθε άλλης αντίθετης διάταξης του νόμου, δεσμεύει άρα, ως προς το περιεχόμενό της, τις ελληνικές δημόσιες αρχές.

Πολλές από τις διατάξεις του σωφρονιστικού μας κώδικα, και ιδίως κανονισμοί και πρακτικές των φυλακών, δεν θα άντεχαν σε έλεγχο υπό το φως των διατάξεων της Σύμβασης, έτσι όπως αυτές ερμηνεύονται από την Επιτροπή και το Δικαστήριο. Ενδεικτικά μόνον αναφέρω το άρθρο 81 του Σωφρονιστικού μας Κώδικα που θέτει ανεπίτρεπτους συνταγματικά περιορισμούς στην αλληλογραφία των

κρατουμένων και έχει ομόφωνα σχεδόν επικριθεί από τη θεωρία. Η αντισυνταγματικότητα των διατάξεων αυτών γίνεται πλέον αναμφίβολη μετά την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου.

5. Η νομολογία του ΕυρΔΔΑ, και ο έλεγχος της νομιμότητας της πειθαρχικής εξουσίας στις φυλακές

Αλλά η αντίθεση Ευρωπαϊκής Σύμβασης και καθεστώτος των φυλακών δεν σταματά στους ανεπίτρεπτους συνταγματικά περιορισμούς που έχουν επιβληθεί στα δικαιώματα των κρατουμένων. Η αντίθεση επεκτείνεται και στο πειθαρχικό καθεστώς των φυλακών και εκεί οι ασυμφωνίες είναι κραυγαλέες. Οι συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων και οι σχέσεις διεύθυνσης φυλακών και φυλακισμένων ξεπερνούν κατά πολύ τα όρια μιας κοινώς παραδεκτής πειθαρχημένης και επιτηρούμενης ομαδικής διαβίωσης. Η πειθαρχική εξουσία που ασκείται στους φυλακισμένους είναι ουσιαστικά αυθαιρέτη και ανεξέλεγκτη. Επιβάλλονται ποινές εξοντωτικές και αντίθετες με τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν ένα κράτος δικαίου.

Ας μου συγχωρεθεί μια τελευταία αναφορά στη νομολογία του Δικαστηρίου του Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σχετικά με την άσκηση πειθαρχικής εξουσίας στις φυλακές, για να φανεί ακόμη πιο καθαρά η απόσταση που χωρίζει την πραγματικότητα των ελληνικών φυλακών από τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στην υπόθεση *Cambell and Fell v. United Kingdom* (Series A, N= 80 και *European Human Rights Reports*, 7 (1985), σ. 165), η οποία αφορούσε τη νομιμότητα πειθαρχικών ποινών που επιβλήθηκαν από τις αρχές των φυλακών σε κρατούμενους που είχαν εξεγερθεί κατά της διεύθυνσης των φυλακών, διαμαρτυρόμενοι για τις συνθήκες διαβίωσης, το Δικαστήριο κατέληξε σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θέση πάνω στην έννοια της «πειθαρχικής ποινής» και τη διάκρισή της από την «ποινή» που προβλέπει η ποινική νομοθεσία.

Σε παλαιότερη νομολογία του²⁴ είχε ήδη επισημάνει ότι ο χαρακτηρισμός μιάς δίωξης ως πειθαρχικής ή ποινικής εξαρτάται κατ'

24. Βλέπε υποθέσεις *Engel and Others*, 8 Ιουνίου 1976. *Eur. Hum. Rights Reports* (1), σ. 647 και *Öztürk*, 21 Φεβρουαρίου 1984, (6) *Eur. Hum. Rights Reports*, σ. 409.

άρχήν από τα κριτήρια που χρησιμοποιεί η εθνική νομοθεσία. Τα κριτήρια όμως αυτά έχουν σχετική μόνον αξία και δεν συμπίπτουν απόλυτα μ' αυτά που ισχύουν για την ερμηνεία των σχετικών διατάξεων της Σύμβασης. Ορισμένες πράξεις που διαπράττονται στις φυλακές μπορεί να συνιστούν ταυτόχρονα πειθαρχικά και ποινικά παραπτώματα, ενώ άλλες κρίνονται απλώς πειθαρχικά, λόγω των συνθηκών στις οποίες συντελέστηκαν και του χαρακτήρα που πήραν. Ιδιαίτερη σημασία για το χαρακτηρισμό των παραπτωμάτων αυτών έχει η φύση της «άδικης» συμπεριφοράς και κυρίως η αυστηρότητα και η έκταση της ποινής που η ίδια επισύρει.

Στη σχολιαζόμενη υπόθεση, ο φυλακισμένος που είχε συμμετάσχει στην εξέγερση στερήθηκε, με απόφαση του πειθαρχικού συμβουλίου, τη δυνατότητα να μην εκτίσει ένα μέρος της ποινής του. Στερήθηκε δηλαδή τη δυνατότητα αναστολής του υπόλοιπου της ποινής. Επειδή όμως η στέρηση αυτή ισοδυναμούσε ουσιαστικά με επιβολή ποινής στερητικής της ελευθερίας, το Δικαστήριο έκρινε ότι τέτοια ποινή μόνον από δικαστήριο μπορούσε να επιβληθεί ή από αρχή που είχε τις εγγυήσεις δικαστηρίου²⁵. Η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας όταν επιβάλλεται ως ποινή, ανήκει, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, στο χώρο του ποινικού δικαίου —και όχι του πειθαρχικού— και θα πρέπει για το λόγο αυτό να εφαρμόζονται οι θεμελιώδεις εγγυήσεις που απαιτεί για την επιβολή ποινής το Σύνταγμα και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση: *nullum crimen nulla poena sine lege, sine processu*.

Ο νομολογιακός αυτός κανόνας έχει βαρύνουσα σημασία για το πειθαρχικό δίκαιο των ελληνικών φυλακών, διότι η πειθαρχική εξουσία της διεύθυνσης των φυλακών είναι μεγάλη και τα παραπτώματα που επισύρουν πειθαρχική ποινή πολλά, περιγράφονται δε με τρόπο γενικό και αόριστο στον σωφρονιστικό κώδικα (άρθρο 94). Ορισμένες ποινές είναι μάλιστα εξοντωτικές ή εξευτελιστικές για τον διωκόμενο και δεν είναι ανάλογες του παραπτώματος.

25. Μετά την έκδοση της απόφασης αυτής η Μ. Βρετανία αναθεώρησε το πειθαρχικό της σύστημα στις φυλακές. Βλέπε Cl. Lewis, *The Prior Report on the Prison Disciplinary System*, *Public Law Review* 1985, 213-219.

Η διάκριση μεταξύ ποινικού αδικήματος και πειθαρχικού παραπτώματος δεν είναι εύκολη ούτε δεδομένη. Πειθαρχικά παραπτώματα επισύρουν άλλωστε πολλές φορές κυρώσεις που είναι σκληρότερες και βαρύτερες από τις ποινικές²⁶.

Στην καρδιά όλων των πειθαρχικών συστημάτων έγραφε ο Foucault βρίσκεται ένας μικρός ποινικός μηχανισμός, η πειθαρχία περιέχει μέσα της ένα ειδικό τρόπο ποινικού κολασμού. Οι πειθαρχικές πρακτικές είναι αρκετά διαδεδομένες και πολύ αποτελεσματικές, συγκροτούν αποκεντρωμένη και σχετικά αυτόνομη μορφή εξουσίας, ένα μικρόκοσμο της εξουσίας²⁷.

Στην πειθαρχική δικαιοδοσία εμπίπτει όποια συμπεριφορά αποκλίνει από το κανονικό, απομακρύνεται από τον κανόνα, δεν συμμορφώνεται με το καθιερωμένο. Η πειθαρχική εξουσία υποβάλλει σε συμμόρφωση και υποταγή χωρίς να εξηγεί, χωρίς να δικαιολογεί. Σχολεία, επιχειρήσεις, ψυχιατρεία, στρατώνες και φυλακές συγκροτούν χώρους προνομιακούς, άσκησης πειθαρχικής εξουσίας και εξαναγκασμού σε συμμόρφωση²⁸.

Η πειθαρχική εξουσία που έχει αναπτυχθεί στις φυλακές, έχει εντελώς αυτονομηθεί από την κρατική έννομη τάξη, έχει οικειοποιηθεί μια ανεξέλεγκτη δικαιοδοσία και έχει εγκαταστήσει σχέσεις εξουσίας μεταξύ φυλάκων και φυλακισμένων που ρυθμίζονται από τη δύναμη της ισχύος και όχι από το δίκαιο. Η εξουσίαση αυτή, που αν και προβλέπεται από τον Σωφρονιστικό Κώδικα και πρέπει να ασκείται σύμφωνα και τους κανόνες που ο ίδιος θεσπίζει, υπερβαίνει στην πράξη, τους περιορισμούς και τα όρια που τάσσει ο κώδικας και ασκείται με τρόπο αυθαίρετο και ανεξέλεγκτο.

Η άσκηση όμως της πειθαρχικής εξουσίας, όπως και κάθε εξουσίας, υπόκειται στην αρχή της νομιμότητας και πρέπει να διέ-

26. Βλέπε σχετικά *M. Delmas-Marty*, ό.π. σ. 191-195.

27. Όπως σημειώνεται από την *M. Delmas-Marty*, ό.π. σ. 191, βλέπε συνοπτικά τις διαλέξεις του *M. Foucault*, *The Juridical Apparatus*, στο "Legitimacy and the State" εκ. W. Connolly, B. Blackwell, 1984, 201 επ., 219.221. Ακόμη την εργασία του *L. Lea*, *Discipline and Capitalist development*, στο *Capitalism and the Rule of Law*, Hutchinson, London, 1976 σ. 75-89.

28. *M. Delmas-Marty*, ό.π. σ. 191.

πεται από τις θεμελιώδεις αρχές που καθοδηγούν την έννομη τάξη. Το ύπατο νομιμοποιητικό της έρεισμα δεν βρίσκεται ούτε στον σκοπό της ποινής, οποιοσδήποτε και αν είναι αυτός, ούτε στο σκοπό της φυλάκισης. Δικαιολογείται αποκλειστικά από τις ανάγκες της ομαλής ομαδικής διαβίωσης των φυλακισμένων και της ασφαλούς έκτισης της ποινής: συνδέεται δηλαδή με την ομαλή λειτουργία μιας δημόσιας υπηρεσίας, όπως είναι οι φυλακές. Ούτε η κοινωνική άμυνα ούτε η πρόληψη του εγκλήματος ούτε η κοινωνική επανένταξη μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογητική βάση της πειθαρχικής εξουσίας και τιμωρίας του παραβάτη φυλακισμένου.

Το πιο ανησυχητικό σύμπτωμα της προηγούμενης διαπίστωσης αποτελεί ωστόσο το γεγονός ότι η πειθαρχική εξουσία στις φυλακές εκφεύγει του ελέγχου νομιμότητας, είτε διότι τα πειθαρχικά μέτρα γενικά των κοινοτήτων αναγκαστικής ομαδικής διαβίωσης (σχολεία, στρατώνες, φυλακές, ψυχιατρεία) θεωρούνται κατά πάγια νομολογία, «μέτρα εσωτερικής τάξης», είτε διότι, ειδικά για τις φυλακές, κάθε απόφαση που αφορά τους φυλακισμένους, θεωρείται ότι ανάγεται στην εκτέλεση δικαστικής απόφασης και σαν τέτοια υπάγεται στην άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας, και επομένως εκφεύγει του ακυρωτικού ελέγχου.

6. Η αδικαιολόγητη απουσία δικαστικής προστασίας των φυλακισμένων και η θεραπεία της

Οι αποφάσεις που λαμβάνονται πάντως από τις σωφρονιστικές αρχές και αφορούν την προσωπική κατάσταση των κρατουμένων, θα μπορούσαν από νομική άποψη, να καταταγούν σε διάφορες κατηγορίες και να τύχουν έτσι διαφορετικής νομικής μεταχείρισης. Αν στηριχθούμε στην ακολουθούμενη, μέχρι σήμερα, πρακτική θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, χωρίς δόση υπερβολής, ότι ο φυλακισμένος στερείται, ουσιαστικά, δικαστικής προστασίας αφού ούτε τη νομιμότητα αποφάσεων που θίγουν δικαιώματα ή συμφέροντά του μπορεί δικαστικά να αμφισβητήσει, ούτε σε δικαστή εκτέλεσης των ποινών —όπως συμβαίνει στη Γαλλία²⁹—, μπορεί να προσφύγει

29. Σχετικά με τον χαρακτήρα και τον έλεγχο των αποφάσεων του «δικαστή εκτέλεσης των ποινών στην Γαλλία» βλέπε πρόσφατα *P. Couvrat*,

για να βρει το δίκιο του και να διατυπώσει τα παράπονά του, εφόσον τέτοιος θεσμός δεν προβλεπόταν πριν από το νέο Σωφρονιστικό Κώδικα στην Ελλάδα. Δικαστικά μένει, λοιπόν, απροστάτευτος και τούτο αντίκειται στο άρθρο 20 παρ. 1 Σ, αλλά και σε κάθε έννοια κράτους δικαίου. Όπως νομολόγησε το ΕυρΔΔΑ στην υπόθεση Golden το 1975, «η δικαιοσύνη δεν σταματά στις πύλες των φυλακών», ούτε υπάρχουν χώροι που εξαιρούνται από την αξίωση σεβασμού των θεμελιωδών αρχών που διέπουν την έννομη τάξη.

Σύμφωνα επομένως, με την αρχή του Κράτους Δικαίου, θα έπρεπε ο κρατούμενος να μπορεί να προσβάλει πράξεις της διοίκησης των φυλακών ή του Υπουργείου Δικαιοσύνης, που θίγουν συνταγματικά δικαιώματά του. Η αξίωση όμως αυτή, έτσι γενικά διατυπωμένη, θα οδηγούσε αν ικανοποιείτο, σε διοικητικά και δικαστικά αδιέξοδα και θα ανέτρεπε δικαιοκτικές πρακτικές καλά εδραιωμένες και θεωρητικά πλήρως τεκμηριωμένες. Απαιτείται για τον λόγο αυτό να γίνει κάποια διαφοροποίηση, όσον αφορά τις πράξεις που μπορούν να προσβληθούν δικαστικά. Υπάρχουν πρώτα οι κανονιστικού περιεχομένου πράξεις, όπως είναι ο εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας της φυλακής, που εκδίδεται κατ' εξουσιοδότηση διάταξης του σωφρονιστικού κώδικα, και ο οποίος, επειδή δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις, υπόκειται σε έλεγχο νομιμότητας. Νομιμοποιούνται επομένως να τον προσβάλουν στο ΣτΕ οι κρατούμενοι, οι ενώσεις ή οι σύλλογοι για τους φυλακισμένους και οι υπάλληλοι των φυλακών για παράβαση νόμου ή του Συντάγματος.

Υπάρχουν έπειτα, οι ατομικές πράξεις όπως α) οι αποφάσεις που αφορούν την εγκατάσταση ή την μεταγωγή ενός φυλακισμένου από τη μια φυλακή στην άλλη. Κατά πάγια νομολογία, οι αποφάσεις αυτές, επειδή αφορούν στον τρόπο και στους όρους εκτέλεσης της ποινής που καταγνώστηκε από τη δικαστική εξουσία³⁰, δεν αποτελούν εκτελεστές διοικητικές πράξεις, και δεν μπορούν ως εκ τούτου να αχθούν προς έλεγχο για υπέρβαση εξουσίας ενώπιον του ακυρω-

Les recours contre les decisions du Juge de l' application des peines, Revue de science criminelle et de droit pénal comparé, 1985. 135.

30. Βλέπε και σχετική νομολογία ΣτΕ 1486/1950, 1093/1955 και 453/1973.

τικού δικαστή. Το ίδιο ισχύει και για τις αποφάσεις του διευθυντή των φυλακών που αφορούν τον εγκλεισμό του φυλακισμένου σε χωριστό κατάστημα ή τμήμα καταστημάτων, σε «κελιά» μικρής ή μεγάλης ασφάλειας, σε κατάστημα υποτρόπων κ.λ.π.

Αξίζει για την ιστορία να αναφερθεί απόφαση του ΣτΕ που εκδόθηκε με αφορμή την άρνηση του Υπ. Εθνικής Αμύνης να επιτρέψει την μεταγωγή του αντιστασιακού και ήρωα κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας, Αλ. Παναγούλη από τις φυλακές Μπογιατιού στις κοινές φυλακές. Η ολομέλεια του ΣτΕ στην υπ' αριθμό 453/1973 έκρινε επαναλαμβάνοντας την πάγια νομολογία του ότι «η άρνηση μεταγωγής του ρηθέντος καταδίκου εκ των στρατιωτικών εις τας κοινάς ποινικάς φυλακάς, ως και η σιωπηρά άρνησις χορηγήσεως αδείας εις τον αιτούντα συνήγορο αυτού όπως επισκεφθεί τούτον εις την εν ή εκτίει την ποινήν αυτού στρατιωτικήν φυλακήν αφορώσαι εις τον τρόπον και τους όρους εκτίσεως της υπό του ποινικού δικαστηρίου καταγνωσθείσης ποινής, συνδέονται στενώς προς την εκτέλεσιν ποινικής αποφάσεως και την άσκησιν δικαστικής εξουσίας και συνεπώς δεν είναι δεκτικαί προσβολής επί ακυρώσει ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας».

β) Αποφάσεις που συνιστούν πειθαρχικές ποινές ή πειθαρχικά μέτρα. Οι αποφάσεις αυτές, επειδή θεωρούνται μέτρα εσωτερικής τάξεως, εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου. Η νομολογία σχετικά με τις πειθαρχικές ποινές στα σχολεία, είναι πάγια: η διοικητική πράξη επιβολής της πειθαρχικής ποινής της αποβολής σε μαθητή σχολείου είναι ανεπίδεκτη προσβολής με αίτηση ακυρώσεως, διότι συνιστά μέτρο εσωτερικής τάξεως που αποσκοπεί στη διατήρηση της πειθαρχίας και στην εν γένει ομαλή λειτουργία του σχολείου³¹. Η απόρριψη των σχετικών αιτήσεων ακυρώσεως βασίζεται στο σκεπτικό ότι «de minimis non curat praetor».

31. Σχετικά με τον ορισμό και τα κριτήρια των μέτρων εσωτερικής τάξεως βλέπε *Αν. Τάχο*, Τα μέτρα εσωτερικής τάξεως στη μέση δημόσια εκπαίδευση, (παρατηρήσεις επί της ΣτΕ 17/1980) ΕΔΔΔ, 1980 115-122 και *Ν. Ρώτη*, Η συνταγματικότητα της ομοιόμορφης αμφιέσεως των μαθητριών (ΣτΕ 2714/79 και 97/80 ΤοΣ, 1980.129. Από την πιο πρόσφατη σχετική γαλλική βιβλιογραφία *M. Hecquard-Theron, De la mesure d' ordre interieur*, A.J.D.A., 1981 235-244.

Μια αλλαγή, ωστόσο, της νομολογίας άρχισε δειλά να διαφαίνεται αν κρίνει κανείς από μια πρόσφατη απόφαση του Γ' τμήματος του ΣτΕ, την υπ' αριθμ. 84/1988, η οποία παρέπεμψε τελικά την κρίση του θέματος στην Ολομέλεια, επειδή η ίδια, ανατρέποντας την κρατούσα νομολογία, θεώρησε την πειθαρχική ποινή αποβολής που επιβλήθηκε σε μαθητή εκτελεστή διοικητική πράξη, εφόσον η ποινή μπορεί να κλιμακωθεί και μέχρι την αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος³².

Η διαφαινόμενη μεταβολή της νομολογίας αποτελεί σημάδι ενθαρρυντικό, διότι υπάρχουν πειθαρχικές ποινές που θίγουν ή αλλοιώνουν την προσωπική νομική κατάσταση του τιμωρουμένου προσβάλλοντας συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματά του. Η βάνουση προσβολή της προσωπικής ελευθερίας και της προσωπικότητας του ενδέχεται να συντελείται υπό το πρόσχημα διατήρησης της πειθαρχίας και της σχέσης εξουσίασης υπό την οποία τελούν τα μέλη κοινοτήτων αναγκαστικής ομαδικής διαβίωσης, όπως είναι τα σχολεία, οι φυλακές και ο στρατός³³. Βαρειές ωστόσο πειθαρχικές ποινές όταν θίγουν την προσωπική ελευθερία των μελών των κοινοτήτων αυτών —που είναι ταυτόχρονα και χρήστες δημόσιας υπηρεσίας— ή προσβάλλουν βάνουσα την αξιοπρέπειά τους και υποβαθμίζουν μέχρι εκμηδενισμού την προσωπικότητά τους, δεν μπορούν να εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου με το εμπειρικό επιχείρημα ότι διαφορετικά θα «κατακλυζόταν το ΣτΕ από αιτήσεις ακυρώσεως και θα κλονιζόταν ανεπανόρθωτα η πειθαρχία στις εν λόγω υπηρεσίες». Λόγοι διοικητικής ή δικαστικής σκοπιμότητας και πολιτικής, όσο βάσιμοι και αν είναι, δεν μπορούν να δικαιολογήσουν αδράνεια ή αδιαφορία οργάνων που έχουν ταχθεί να φυλάσσουν τη νομιμότητα, και να προασπίζονται το κράτος δικαίου από προσβολές που προκαλούν το κοινό περί δικαίου αίσθημα και δείχνουν περιφρόνηση στο Σύνταγμα.

Τα πειθαρχικά μέτρα που λαμβάνονται για τους υπαλλήλους ή τους χρήστες μιας δημόσιας υπηρεσίας, όπως είναι ο στρατός, οι

32. ΣτΕ 84/1988.

33. Σχετικά με τις πειθαρχικές ποινές, που επιβάλλονται στο στρατό στους οπλίτες, οι οποίες και αυτές θεωρούνται μέτρα εσωτερικής τάξεως, βλ. ΣτΕ 2018/1981, ΝοΒ 1982.533 και παρατηρήσεις Ν. Ρώτη.

φυλακές και τα σχολεία, είναι, βέβαια, αναγκαία για τη διατήρηση της πειθαρχίας και την ομαλή λειτουργία της υπηρεσίας³⁴. Η αξίωση όμως διατήρησης της πειθαρχίας και της εσωτερικής αυτονομίας των δημοσίων αυτών υπηρεσιών δεν είναι δυνατό να εκδηλώνεται με τρόπο που θίγει θεμελιώδεις αξίες της έννομης τάξης και δικαιώματα συνταγματικά. Την χρυσή τομή μεταξύ των δύο αυτών αξιώσεων καλείται να ανεύρει ο δικαστής: οφείλει να προστατεύσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μελών των κοινοτήτων αυτών, χωρίς όμως να αρνηθεί την εσωτερική, θεσμική και κανονιστική, αυτονομία των κοινοτήτων και φυσικά τους σκοπούς που καλούνται να εκπληρώσουν.

Υπάρχουν ακόμη αποφάσεις που αφορούν τις επισκέψεις και την επικοινωνία του κρατουμένου με τον έξω κόσμο, την εργασία του στο χώρο της φυλακής, την διαρρύθμιση του χώρου κράτησής του, τη διαχείριση της περιουσίας του, τις άδειες εξόδου κ.ά. Για όλες αυτές, όπως και για τις προηγούμενες αποφάσεις, δεν ισχύει μια ενιαία νομική μεταχείριση και απάντηση. Οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν για τα πειθαρχικά μέτρα θα μπορούσαν να ισχύσουν κατ' αναλογία και στις περιπτώσεις αυτές.

Στην Γαλλία, όπου έχουν ανακύψει ανάλογα ζητήματα και άρχισε να παρατηρείται μια αξιολογη στροφή της νομολογίας στα θέματα των κρατουμένων και των διοικητικών διαφορών που συνδέονται με τη «σωφρονιστική δημόσια υπηρεσία», η θεωρία επανεξετάζοντας τα κριτήρια ορισμού «των μέτρων εσωτερικής τάξεως» και αντιμετωπίζοντας τις φυλακές ή τα σωφρονιστικά κατάσταματά ως δημόσιες υπηρεσίες της δικαιοσύνης ενθαρρύνει την υπαγωγή υπό τον ακυρωτικό δικαστικό έλεγχο των αποφάσεων των υπηρεσιών αυτών³⁵, και τούτο ανεξάρτητα από τη δυνατότητα που έχει ο κρατούμενος κατά το γαλλικό δίκαιο να προσφεύγει στον ποινικό δικαστή εφαρμογής των ποινών.

34. Βλέπε *M. Hecquard-Théron*, ό.π. σ. 242-244.

35. Βλέπε σχετικά την πρόσφατη σημαντική μελέτη του *J.M. Auby*, *Le contentieux administratif du service public pénitentiaire*, *Revue du Droit Public*, 1987.547-578. Ακόμη *X. Prétot*, *Le pouvoir de faire grace*, *Revue du Droit Public*, 1983, 1526-1569, 1564-1567 και *M. Delmas-Marty*, ό.π. 191-195 και 93-95.

Η κατεύθυνση αυτή της γαλλικής νομολογίας και της θεωρίας διευκολύνθηκε κατ' αρχήν από τη διάκριση μεταξύ της αποκεντρωμένης δημόσιας υπηρεσίας των φυλακών που υπάγεται στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και της υπηρεσίας απονομής της δικαιοσύνης που συγκροτεί η δικαστική εξουσία. Η πρώτη υπάγεται ιεραρχικά στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και αποτελεί τη δημόσια υπηρεσία της Δικαιοσύνης, η δεύτερη συγκροτεί μια ανεξάρτητη εξουσία που σκοπό της έχει την άσκηση δικαιοδοτικής λειτουργίας.

Αν και οι υπηρεσίες των φυλακών αποστολή τους έχουν την εκτέλεση ή υλοποίηση αποφάσεων της δικαστικής εξουσίας, η έκταση ωστόσο της ποινής σ' ένα χώρο ειδικά διαρρυθμισμένο υπό την ευθύνη διοικητικών αρχών που μπορούν και ενεργούν με ευρύτατη διακριτική ευχέρεια λαμβάνοντας αποφάσεις, ως φορείς δημόσιας εξουσίας, που επηρεάζουν ή αλλοιώνουν την προσωπική κατάσταση των φυλακισμένων, ελάχιστα συνδέονται με την απονομή της δικαιοσύνης. Οι φυλακές συγκροτούν δημόσια υπηρεσία, η οποία αν και συμβάλλει έμμεσα στην απονομή της δικαιοσύνης και συνδέεται με την εκτέλεση των αποφάσεών της, εμφανίζει ωστόσο χαρακτηριστικά υπηρεσίας εξοπλισμένης με τα προνόμια δημόσιας εξουσίας, αφού μπορεί να ενεργεί αυτεπάγγελα, καθορίζοντας κυριαρχικά και εξουσιαστικά τις σχέσεις της με τους χρήστες της δημόσιας υπηρεσίας, όπως είναι οι φυλακισμένοι. Οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι σωφρονιστικές αρχές, κανονιστικού ή ατομικού χαρακτήρα, αλλοιώνουν συχνά την προσωπική κατάσταση των φυλακισμένων και θίγουν συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η διακριτική ευχέρεια που διαθέτουν οι αρχές αυτές κατά την άσκηση της εξουσίας τους είναι μεγάλη και εμπεριέχει αναμφισβήτητη κίνδυνο αυθαιρεσίας. Η υπαγωγή της υπό δικαστικό έλεγχο νομιμότητας είναι και δυνατή και ευκαταία, εφόσον οι αποφάσεις που λαμβάνονται ανάγονται οργανικά και ουσιαστικά στην άσκηση της διοικητικής και όχι της δικαστικής λειτουργίας.

Την οδό που, δειλά κα συνεσταλμένα, χάραξε το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας και επικροτεί η θεωρία, οφείλει χωρίς διασταγμό να ακολουθήσει και το ελληνικό ανώτατο διοικητικό δικαστήριο.

Και για να αποφευχθεί ο υπαρκτός κίνδυνος καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος προσφυγής στο ΣτΕ από όλους όσους

βρίσκονται αναγκαστικά ενταγμένοι στις κοινότητες ομαδικής διαβίωσης (σχολεία, φυλακές, στρατώνες) και υπόκεινται σε ειδικό καθεστώς πειθαρχημένης συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα να πλημμυρίσει η διοικητική δικαιοσύνη από πολυάριθμες και ασήμαντες αιτήσεις ακυρώσεως, και να διακινδυνεύσει η πειθαρχία στις κοινότητες αυτές, θα μπορούσε να καθιερωθούν νομολογιακά κριτήρια παραδεκτού των αιτήσεων. Κριτήρια λιγότερο αυστηρά και πιο ευέλικτα απ' αυτά που ισχύουν τώρα.

Σε μελέτη που δημοσίευσε στο γαλλικό περιοδικό *Revue du Droit Public* το 1987 ο γάλλος επιφανής δημοσιολόγος J.M. Auby (36) προτείνει να γίνονται δεκτές οι προσφυγές που στρέφονται εναντίον μέτρων α) που προσβάλλουν τα δικαιώματα των κρατουμένων (δικαίωμα κυριότητας, ή όσα συνδέονται με την προσωπικότητά του και την περιουσία του) ή με τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που έχει ως φυλακισμένος και πολίτης (αλληλογραφίας, επικοινωνίας, εργασίας, επισκέψεων, έκφρασης γνώμης, σύναψης γάμου κλπ.) β) εναντίον μέτρων που λαμβάνονται εντελώς αυθαίρετα και δεν στηρίζονται στον σωφρονιστικό κώδικα ή στον εσωτερικό κανονισμό, και γ) εναντίον των πειθαρχικών μέτρων που επιβάλλουν βαρείες ποινές και θίγουν την προσωπική του ελευθερία και προσωπικότητα ή αξιοπρέπεια του τιμωρημένου. Η σοβαρότητα των πειθαρχικών ποινών μπορεί να αποτελέσει κριτήριο παραδεκτού, όπως άλλωστε έχει σχετικά νομολογήσει και το ΕυρΔΔΑ.

Συμπερασματικές σκέψεις

Με την αναγνώριση και δικαστική προστασία των στοιχειωδών δικαιωμάτων των κρατουμένων, δεν καταργείται, βέβαια, το καθεστώς πειθαρχίας και επιτήρησης που επικρατεί στις φυλακές, απλώς εξανθρωπίζονται οι σχέσεις φυλάκων και φυλακισμένων και εκλογικεύεται λίγο ακόμη η άσκηση του καταναγκασμού στους χώρους έκτισης στερητικών της ελευθερίας ποινών.

Το σύστημα επιτήρησης και πειθαρχίας που επικρατεί στις φυλακές μας αφορά όλους, διότι η φυλακή συμβολίζει και σχηματοποιεί την σύγχρονη μορφή άσκησης της εξουσίας, μιας εξουσίας

36. J.M. Auby, ό.π. σ. 570.

πανοπτικής που τα πάντα ορά χωρίς να γίνεται αντιληπτή, που επιτηρεί τους πάντες υποβάλλοντας, παρά επιβάλλοντας, συμπεριφορές, πειθαναγκάζοντας κυρίως σε υποταγή και συμμόρφωση. Η σύγχρονη εξουσία είναι «πανοπτική εξουσία» και η πιο αποτελεσματική μορφή άσκησής της, ο πειθαρχικός εξαναγκασμός: «η σύγχρονη κοινωνία από τον XIX αιώνα μέχρι τις μέρες μας χαρακτηρίζεται από την μία μεριά από μια νομοθεσία, έναν λόγο και μια οργάνωση που βασίζεται στο δημόσιο δίκαιο και στη θεωρία της κυριαρχίας»... «και από την άλλη από την στενή σύνδεσή της με τον πειθαρχικό καταναγκασμό που σκοπός του είναι η εξασφάλιση της συνοχής του κοινωνικού σώματος³⁷.

Με αυτή την έννοια όλοι είμαστε ή ήμασταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο φυλακισμένοι ή ενταγμένοι σε «ελεγχόμενες» ή «επιτηρούμενες» ή «πειθαρχημένες» «κοινότητες εργασίας», «εκπαίδευσης» ή «σωφρονισμού», όπως είναι το σχολείο, ο στρατός, η οικογένεια, η επιχείρηση, η δημόσια υπηρεσία.

Σε μια κοινωνία λοιπόν που επιτηρείται και ελέγχεται με τα πιο σύγχρονα και πιο αόρατα τεχνολογικά μέσα, η οποία όσο πάει γίνεται όλο και πιο «πανοπτική», η εγγυητική λειτουργία των συνταγματικών δικαιωμάτων και η προστασία της προσωπικής ελευθερίας και ιδιωτικής ζωής του καθένα αποκτά μια νέα διάσταση, μια νέα καθολική ενέργεια: οι ατομικές ελευθερίες προστατεύουν τους φορείς τους απέναντι σε κάθε μορφής εξουσία και εξαναγκασμό, κρατικό ή ιδιωτικό.

Η ιστορική δικαίωση και η σύγχρονη καταξίωση των συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών εξαρτώνται από την ικανότητά τους να λειτουργήσουν ως αντιεξουσίες, ως αντιστάσεις των εξουσιαζομένων απέναντι σε κάθε μορφής εξουσίαση. Στις ποικίλες σύγχρονες μορφές εξουσίασης και πειθαναγκασμού που καθημερινά αναφύονται, πειθαρχώντας και συγκροτώντας το κοινωνικό σώμα, τα δικαιώματα και οι ελευθερίες δεν εκφράζουν απλώς με τρόπο τυπικό, αφηρημένο και συμβολικό τις σχέσεις αυτές, εγγυώνται παράλληλα την έλλογη και μη αυθαίρετη άσκηση της εξουσίας, διασφαλίζουν τον έλεγχο και περιορισμό της.

37. *M. Foucault*, *The Juridical Apparatus*, στο *Legitimacy and the State*, σ. 219.

Η αναγνώριση και ο σεβασμός των συνταγματικών δικαιωμάτων στο χώρο της φυλακής και η άμεση —όχι έμμεση— στις σχέσεις φυλάκων και φυλακισμένων ενέργειά τους (στη φυλακή, τα δικαιώματα δεν τριτενεργούν, ενεργούν άμεσα και ευθέως) συντείνουν στον εξανθρωπισμό της φυλάκισης, και στη διαφύλαξη της κοινωνικής και ατομικής αξιοπρέπειας των φυλακισμένων. Οι συνθήκες διαβίωσης στις φυλακές είναι ο δείκτης του πολιτισμού μας και η προστασία των δικαιωμάτων των φυλακισμένων δείχνει το βαθμό ανάπτυξης στη χώρα μας του κράτους δικαίου³⁸.

38. Την έννοια της δικαιοκρατούμενης πολιτείας αναλύει και υπερασπίζεται ο τιμώμενος καθηγητής *Γ. Παπαχατζής* στο έργο του Σύστημα διοικητικού δικαίου, 1983, 6η έκδ. σ. 99 επ.